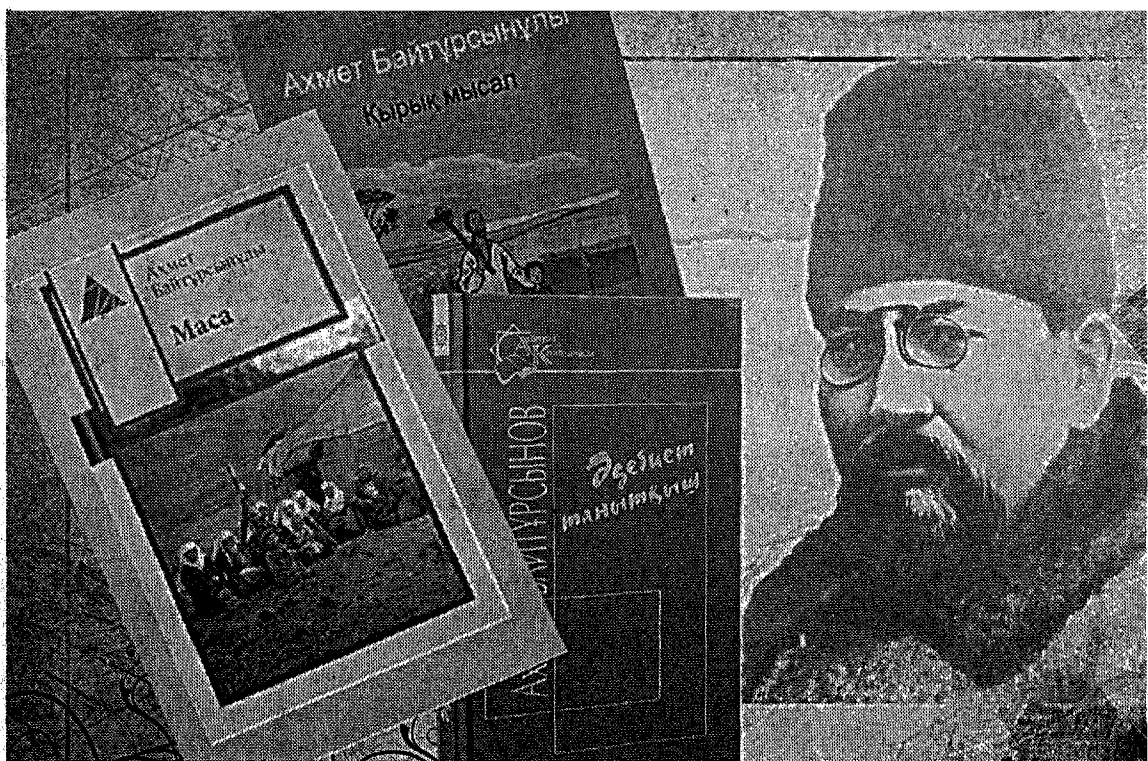

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – 150

Ұрпаққа үлгі ұлағат

Қарап отырсаңыз, ұлы ғұлама кайраткердің саналы өмірінің көп бөлігі толып жатқан күрес-термен, қиыншылықтармен өткен. Міне, соған қарамастан, А. Байтұрсынұлының ештенге мойымай, туған жұрты үшін тоқтаусыз еңбек етуі таңғалдырады. Оған дәлел – қолы қалт етсе, үнемі оқып-ізденіп, көркем әдебиетпен, тілтану және әдебиеттану ғылымымен шұғылданып отырған. Басына іс түсіп жүрсе де, «Қырық мысал», «Маса», «Ер Сайын», «Әдебиет танытқыш» секілді кітаптарды жазып, дайындаумен болды. Алдыңғы екі кітапта орыс қаламгерлерінен аударған шығармалары да бар. Қазақ тіл білімін алғаш қалыптастырушы ретіндегі еңбектерінің өзі бір төбе.

Араб графикасын қазақ тілінде қолдану үшін төте жазуды енгізген ғұлама бабамыз 1926 жылы Бакуде болған түркітанушылардың Бүкілодақтық I съезіне қатысып, «Түркі тілдеріндегі терминология жайлы» деген тақырыпта баяндама оқиды. Халық ағарту саласында жасаған еңбектері – «Оқу құралы», «Тіл құралы», ересектердің сауатын ашуға арнап «Әліпби», «Жаңа әліпби» атты оқулықтар.

«Қырық мысал» (1909 жылы, Петербург), «Маса» (1911 жылы, Орынбор) атты кітаптарының мазмұнына қарап отырсақ, «Қырық мысал» жинағына енген дүниелерінің басым бөлігі ба-

екендігі айқын. «...Бір күні ойнайын деп бардым. Әбіш кітап оқып отыр екен. Тыңдасам, кітабында жұмбақ, мақал, өлең, басқа да жақсы сөздер көп екен. Оқу үйренсем, мен де сондай оқыр едім деп, ойға қалдым. Үйге қайтып келдім. Оқуға барамын дедім. Әкем мен апам бұл ойымды ұнатты. Ертеңіне әкем мені оқуға апарып берді» деген баяндаулар кіші жастағы баланың ұғымына сай. Мұнымен танысқан қараңғы ортадағы жас өреннің де оқуға деген ынтасы оянатыны анық.

Езу тартқызатын шағын әңгімелердің өзінде оқырманды тапқырлыққа, логикалық ойлануға баулиды. Қазақи анекдот сынды мысалдың бірі «Үлеске ұсталық» деген әңгімесін алайық. Мұнда екі сарт пен бір қазақтың атып алған құстарын қалай бөлісіп алғаны баяндалған. Екі сарт ақылдасып келіп, билікті қазаққа берген екен. Сол-ақ екен, қазақ дереу іске кірісіп кетіпті. «Бисмилла, безгелдек!» деп, безгелдекті алып жанына, «Былай жатсын дуадақ» деп, дуадақты бір жағына, «Сыбағам – қоңыр қаз» деп, өзінің алдына қойды дейді. Сөздің қысқасы, осылайша атап-атап келіп, атылған құстардың көбін өзі алып, екі сартқа бір-ақ үйрек беріпті.

Әрине, шынайы өмірде пысықтығымен танымал болған сарттардың қырда көшін-қонып жүрген анқау қазаққа алдана қоюы екіталай. Автор бұл арада қайрау мақсатымен қазақты әдейі

жинағына енген дүниелерінің орасым, бөлігі оалалар мен жасөспірімдер түсінігіне жақын. Білім мен ғылымды көркем сөз арқылы алқалап, насихаттауға арналған бұл жинақ өз кезінде жақсы танымал болған.

Бажайлап қараған жағдайда А.Байтұрсынұлының «Қырық мысал» кітабындағы шығармалардың көп бөлігі аудармадан тұратынын аңғаруға болады. Бұл жөнінде автордың өзі:

Орыстың тәржіме еттім мысалдарын,

Өзірге қолдан келген осы барым, – (Байтұрсынұлы А. 61-б.) деп түсіндірген. Қысқа шығармаларының біразы таныс сюжеттерді негізге ала отырып жазылған. Бірақ А.Байтұрсынұлы кез келген сюжетті ала бермей, тағылымдық-тәлімдік жағына баса мән беретіні байқалады.

Көп мысалдың сюжеттік қаңқасы И.Крыловтікі болғанымен, олардың жалпы рухани ұстанымына қарасаңыз, қазақи түсініктен онша алыс емес. Осындай дәлелдерден келіп, кейбір зерттеушілер А.Байтұрсынұлын қазақ әдебиетіндегі жазбаша мысал жанрын дамытушы ретінде танысақ деген пікір айтады.

Бұл мәселені академик С.Қирабаев мынандай қарапайым тілмен талдап береді: «Сондықтан да ол аудармаларын мектеп бағдарламасымен шектемей, қалың қазаққа арнайды, қараңғылық пен езгіге қарсы күресуге, елді білім, ғылым жолына үгіттеуге пайдаланады. «Қырық мысалдың» ел ішіне кең тарап, Ахметтің атын да шығаруға себеп болғаны осыдан. «Қырық мысал» әдебиет тарихына жай қатардағы аудармалардың бірі ғана емес, жаңа мағынадағы салмақты, салиқалы ойымен, жарқын көркем бейнелерімен тың еңбек болып кірді».

Персонаждардың қарым-қатынасындағы психологиялық-әлеуметтік түйткілдер қазақи ұғыммен бейнеленеді. Кей мысалдарда кездесіп қалатын жылқы, қасқыр, қозы, қымыз, қой және т.б. детальдар – орыс ұғымына жуыса қоймайтын таза қазақи атрибуттар. Автордың кейде, тіпті қазақша мақал-мәтелдерді де еш өзгертпестен, сол қалпы қолданып жіберетін тұстары да жоқ емес. Ендеше бұлардың қазақтың төл шығармалары ретінде танылғаны қисынды.

«Маса» жинағындағы «Оқуға шақыру» өлеңінің мазмұны таза дидактикалық сипатта.

«Балалар! Оқуға бар! Жатпа қарап!

Жуынып, киініңдер шатишаңырақ,

Шақырды тауық мана әлдеқашан,

Қарап тұр терезеден күн жсылтырап». (11-б.)

Қалай болған күнде де А.Байтұрсынұлының «Маса» атты жинағы балалар әдебиеті талаптарын толық қанағаттандыра алмаса да, ішінара үгіт сөздерімен назар аударады. Оған енгізілген мысалдардың жас баланы ойландыруға, жаманнан жиреніп, жақсыдан үйренуге баулитын насихаттық ұстанымы айқын. Ондай туындыларының атын атап, түсін түстесек, алдымен ауызға ілігетіні – «Ат», «Балықшы мен балық», «Алтын өтеш», «Қаздар», «Есек пен үкі» және тағы басқа мысалдары.

«Мен оқуға қалай бардым?» атты шағын әңгімесінің мазмұны балдырғанды оқуға ынталандыру

Автор бұл арада қайрау мақсатымен қазақты әлеуі еті тірі етіп көрсеткен сияқты.

Қазақта «Сезікті секіре» деген мақалдың бары белгілі. Осы ойдың түбі қайдан шыққанын А.Байтұрсынұлы «Бақсы» деген әңгімесінде баяндайды. Оның мазмұны еске салсақ, бір қазақтың ақшасы ұрланады да, ауыл адамдары бақсыны шақырады. Бақсы жиналғандардың аяқ киімін шештіреді де: «Мен жынымды шақырамын. Ол жылан болып келіп, ақшаны алған ұрының аяғын шағады» деп ескертеді. Сонан қобызын тартып, сарнап отырады да, кенеттен: «Ал, шақты!» деп, шар ете қалады. Сол-ақ екен, манадан бері күтіп отырған адамдардың бірі тұрған орнынан секіріп кетіпті. Сөйтіп, бері ұрыны осылай тауып алыпты. «Сезікті секіре» деген мақал осыдан қалған көрінеді.

А.Байтұрсынұлының жоғарыда айтылғандардан басқа «Екі балықшы», «Талас», «Енші үлесу», «Ата насихаты», «Ақылды соқыр» әңгімелері қысқа жазылғанымен, белгілі бір философиялық ойға негізделген. Ең басты түйіні – үлкенді де, кішіні де тапқырлыққа, еңбекқорлыққа баулу.

Ал «Қарға мен құмырша», «Жібек құрты», «Жібек құрты мен өрмекші», «Балықшы мен балық», «Серке мен түлкі», «Торғай мен қарлығаш» тәрізді мысалдары ұғымға жеңіл болып келгенімен, айтар ойларының салмақтылығымен тағылымды.

Өз кезінде әлі қараңғылық бұлты сейіле алмай жатқан кезде қоғамдық санаға әсер етіп, білімнің жылт еткізіп сәулесін шашқан кітаптардың бірі – Ахмет Байтұрсынұлының Телжан Шонанұлымен бірігіп жазған «Бастауышқа арналған оқу кітабы» атты еңбегі. 1928 жылы жарық көрген осынау құнарлы оқу құралы негізінен 3-4-сынып оқушыларына арналған екен. Мұнда да авторлардың оқушылардың ұғымымен, дайындығымен санасатын тұстарын аңғару қиын емес.

Содан бері тоқсан жылдан астам уақыт өтсе де, аталған кітаптың құны ескірді деуге болмайды. Өйткені аталған кітапта жинақталған білім көздері, оқушы балаға ұсынылатын түрлі ақпараттар бүгінгі күн талабынан тым алыс жатқан жоқ. Кітаптағы «Жандықтардың жер жүзіне таралуы», «Алғашқы адамдар», «Ертедегі қазақ тұрмысы», «Төрт түлік», «Құстар», «Өсімдіктің таралуы» және «Құрылықтар» деп аталатын тақырыптарға үңілсек, сонда келтірілген мәліметтердің әлі де бағалы екендігін байқар едік.

Яғни уақыт талабына бүгін де жауап беретіндіктен, бұл материалдардың мағыналық құны мүлде көнеріп кетті деп айта алмасақ керек. Бүгінгі таңда оған тарихтан қалған жай экспонат ретінде ғана емес, әлі де кәдеге аса алатын мүмкіндігі бар асыл мұра ретінде қарағанымыз абзал.

Ағартушы ұлы оқымыстының қазақ балалар әдебиетін дамытуға да қосқан үлесі бар екендігін біреу білсе, біреу біле бермейтіндіктен, осы шағын мәліметтерді ұсынуды жөн көрдік.

Нүрәулет АҚЫШ,

М.О.Өуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы